

Етюд 8. БІЛЯ ВИТОКІВ ЛЮДСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Кожен предмет, що вивчається в школі, має певні сутнісні поняття, які визначають його характерні особливості. В геометрії - це точка, пряма, площа, об'єм, геометрична фігура тощо. В біології - це поняття живого, таємниця життя, таємниця клітини. За аналогією з наведеним міркуванням підкреслимо, що для методики літератури має першочергове значення розуміння тих основних особливостей, що визначають суть літератури як мистецтва слова. Це не тільки традиційне «художник мислить образами», яке розкриває сутність усіх видів мистецтва, у тому числі й літератури. Це і та таїна, яка перетворює, розповідь про світ у світ, відтворений у слові, а створений автором текст - у художній твір. Розглянемо приклади. У пушкінському «Я вас кохав» мовби відтворюється картина почуття, що вже минуло: «кохав безмовно, безнадійно», «потай ревнував» ...

Так кажуть про те, що залишилося лише в пам'яті і вже не викликає душевного болю. І читач, прислухаючись до звучання слів, чекає згадки про колишні почуття, пам'ять про які несе лиш відзвук минулого і будить легкий щем душі. Та ось після слів «кохав так ніжно і так мрійно» з'являється останній рядок: - Як дай вам Бог, щоб інший вас кохав...

І характер сприймання раптово, наче під впливом чарівної палички, змінюється: читач відчуває, як глибоко кохає ліричний герой зараз, у цю мить, яке високе його кохання, скільки душевного такту і духовної висоти виражають останні слова вірша, під впливом, яких стає зрозумілим і минулий час слова «кохав» у перших строфах, і бажання добра і щастя - в останній. Під впливом останньої строфи читач переосмислює те, що спочатку викликало лише його розуміння, а не співчуття, - відкриває для себе велич глибокого і благородного кохання, яке виражає вірш як художнє ціле. І це розуміння приходить до читача як його відкриття підтексту вірша, того смислу, що не названий словами прямо, а є внутрішньою суттю поезії як художнього цілого, що будить роздуми, уяву, сповнює глибокими почуттями...

У 70-х роках у нашу країну приїжджала латиноамериканська співачка Іма Сумак. Подібного голосу до неї не було. Він увібрав у себе всі можливі октави. Вона співала найнижчим басом, який лише можна уявити, і найніжнішим,

найвищим мецо-сопрано. Її голосом промовляла лісова буря, в її співі звучали всі стихії землі, на якій жило колись її рідне плем'я, знищене колонізаторами, і найласкавіша, сповнена турботи пісня матері, і навіяна тривогою пісня розлуки. Тоді Ліна Костенко і присвятила їй вірш, який так і назвала - «Іма Сумак». Згадавши на початку поезії про плем'я інків, від якого залишилися лише древні храми, що «стоять по груди в кропиві», та вітер і сонце над «нерозгаданістю літер» на дикій скелі, поетеса в голосі співачки відкриває мотив помсти знищеного племені і завершує вірш словами:

*Йому під силу велич опер,
Врочистий грім чужих молитв.
А він, могутній, чинить опір,
Співає те, що кров велить!
Співає гімни смертна жінка.
А в ній - чи знає і сама?
Безсмертно тужить плем'я. - інки.
Те плем'я, котрого нема.*

Так вірш, присвячений співачці, стає твором про трагічну долю її племені. І голос співачки виступає як виразник безсмертя її народу, його туги і помсти завойовникам. Такий смисл виражає поезія своєю художньою цілісністю. І не тільки це. В ній звучить не назване словами глибоке співчуття поетеси до знедоленого племені, співчуття, повага і захоплення співачкою і її даруванням. І таке відкриття смислу вірша приходить до читача як його творчий висновок на основі осмислення цілісності поезії.

У вірші С. Єсеніна «Відгомонила золота діброва» розповідь про осінь, відліт журавлів, про долю листу, що облетів з дерев, промовляє про осінь поета і його творчість. І останній рядок «роща золотая отговорила мильм языком» - це рядок не про діброву (рощу), а гіркий роздум про долю його поезії під вітром часу.

Подібні приклади можна продовжувати. Розповідь О. Пушкіна про долю свого героя Петруші Гриньова у час повстання Пугачова всією системою подій, смерті, кохання, порядності і ницості окремих образів розкриває те, про що промовляє епіграф «Бережи честь змолоду». Розкриває не просто, а у зіставленні честі людської і людського обов'язку. Честь вище від обов'язку, вона зумовлює характер ставлення до нього. Тільки людина високої честі здатна по-справжньому, самовіддано виконувати і свій обов'язок У цьому переконує нас повість великого поета долями, болем і стражданнями її героїв, усією своєю художньою цілісністю.

Аналізуючи особливості художньої мови творів, В.В. Виноградов підкреслює, що у складі художнього цілого слово стає втіленням «образної дійсності, яку мистецтво відкриває в дійсності реальній»¹. У складі художнього цілого пушкінські слова «як дай вам Бог, щоб інший вас кохав» стають виразником глибокого, трагічного у своїй нерозділеності і величного своєю благородністю, великодушністю кохання.

А голос Іми Сумак у вірші Ліни Костенко дивним і неповторним звучанням говорить про безсмертя народу співачки. Не повертаючись до інших згаданих вище прикладів, підкреслимо відоме твердження: «Дійсний смисл художнього слова ніколи не обмежується його буквальним смислом»². Ця думка для методики літератури важлива тим, що звертає увагу на відмінність значення будь-якого слова в побутовому звучанні і в складі художнього твору як явища естетичного.

При цьому художня цілісність проявляє здатність бути більшою від суми частин, з яких вона складається, вона має надсумарний смисл, на що звертали увагу ще Платон і Аристотель³. А те природжене значення, якого набуває будь-яке слово в цілісності тексту, належить не слову, а тексту, - в іншому оточенні воно матиме інший смисл⁴. У цілому в художньому тексті один зміст, виражений загальноприйнятим значенням слів, виступає як форма вираження іншого, підтекстового смислу⁵.

А зміст вираження, підтекст - це зміст духовно-естетичний, що втілює людські морально-етичні, духовні цінності, які визначають вищі інтереси й прагнення людини до добра, правди, справедливості, людяності, краси, щастя.

Відомо, що найменшою кількістю речовини, в якій проявляються її особливості й відмінні якості елемента, є молекула речовини. Виникає запитання, яка найменша кількість художнього тексту є художньою цілісністю, що має всі особливості художнього тексту?

Іншими словами, яким буває найменший за обсягом текст, в якому виявляється художність, коли зміст цілого більший від суми змістів частин, з яких він складається, а прямий, буквальний зміст тексту є формою вираження іншого змісту, що виступає як його підтекст, духовний смисл?

¹ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи, поэтика. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 157.

² Там само. С. 157.

³ Гей Н.К. Художественность литературы. Поэтика. Стилль. - М.: Наука, 1975. - С. 444.

⁴ Гиршман М.М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. - Высшая школа, 1991.-С.10.

⁵ Каган М.С. Человеческая деятельность. - М.: Политиздат, 1974. - С. 124.

Розглянемо прислів'я: Одна ластівка весни не робить/
Буквальний зміст передбачає, що одна ластівка не може зробити на землі весну. Твердження цілком справедливе, хоч і банальне по суті.

Але коли, наприклад, шкільна фізкультурна команда з п'яти видів змагань уже посіла призове місце зі стрільби, а залишилося ще чотири види змагань, учитель може сказати: «Молодці», та хвалитися рано: «Одна ластівка весни не робить».

І тут ті ж слова мають узагальнений смисл, що виражають людський духовний досвід і не зводяться до суми буквального змістів слів, з яких складається вираз. А відтак - це вже художній твір. Так само художніми творами є прислів'я:

- *Дарованому коню в зуби не заглядають.*
- *За дурною головою й ногам горе.*
- *Вовка ноги годують.*
- *Нове ситечко на кілочку висить.*
- *Яблучко від яблуньки недалеко падає.*

І тисячі інших. Тому й вивчають прислів'я і приказки як художні твори за програмою з літератури.

Коли проаналізувати, наприклад, речення «Нове ситечко на кілочку висить», то його побутовий зміст складає враження байдужого повідомлення, в якому йдеться про ситечко (підмет), що висить (присудок), ситечко - яке? - нове - (означення), висить - де? - на кілочку - (обставина).

Але «Нове ситечко на кілочку висить» може відобразити і той духовний зміст, який виражає життєвий досвід народу і який виступає для кожного, хто володіє українською мовою, як його творче відкриття того смислу, що є підтекстом прислів'я. Дійсно, і нову річ бережуть, і нова дорога здається дуже гарною, потім до неї звикають - і все стає буденним і звичайним.

А отже, прислів'я, як найменший за обсягом художній текст, несе в собі можливість пробудити творчу силу реципієнта, його здатність відкривати, сприймати те пряме значення слів і на основі свого власного духовного досвіду відкривати той не названий словами узагальнюючий смисл, який є результатом духовного досвіду народу.

Відбувається винятково важливий за своєю значимістю процес, коли результати духовного філогенезу народу, нації стають надбанням духовного онтогенезу окремої особистості. Цей процес відіграє особливу роль у розвитку людини, її здатності до творчого мислення, про що неодноразово згадувалося в роботах автора, присвячених морфології художності та розвитку творчих сил учнів засобами літератури.

Ідучи від прислів'я далі, помітимо, що для створення

художнього тексту інколи досить розповіді про один факт, одну подію з життя героя - і текст стає художнім твором, має надсумарний зміст, здатний нести підтекст, духовне узагальнення, художнє відкриття, що збагачує досвід розуміння людини, її вчинків, почуттів. Такими виступають оповідання про

Климка Гр. Тютюнника, про Федька Халамидника В. Винниченка, про білу тишу Джека Лондона і т.д.

В інших випадках потрібно більше епізодів, подій, фактів і образів, оскільки духовний смисл, який прагне висловити автор, має такий характер, що для його розкриття вже одного-двох епізодів не досить: надто широке коло подій, долю багатьох людей охоплює той духовний зміст, та сутність буття, яку відкриває автор. І тоді, втілюючи цю сутність, письменник створює повість, роман, поему.

Щоб розкрити свої надії на відродження України труднощі шляху народу до свободи, І. Франко пише поему «Мойсей».

Душевно красу своїх героїв, народжену у вічній гармонії людини і природи, змальовує М. Коцюбинський у «Тінях забутих предків».

А К. Гамсун, прагнучи розкрити шлях і долю людини між двома рушійними силами людського життя, - Любов'ю і Смертю, - створює роман «Пан».

Отже, факт створення письменниками творів різних жанрів і саме існування різноманітності літературних родів і жанрів пояснюється характером і складністю тієї духовної сутності, яку прагне виразити автор, і тих засобів вираження, які йому для цього необхідні, щоб створити ту художню цілісність, яка здатна втілити відповідний духовний смисл.

Цим і пояснюється обсяг кожного твору з усієї їх різноманітності в літературі. Тому нерідко й згадують відому відповідь Л. Толстого на прохання коротко пояснити, що він хотів виразити в романі «Анна Кареніна». Письменник відповів, що для цього йому довелося б ще раз сісти за стіл і від початку і до кінця написати роман «Анна Кареніна». Краще про це сказати не можна.

Проте розуміння тієї таїни, яка лежить в основі відкриття у змісті загальнодоступних фактів і подій - змісту духовного, особливого, що виражає сутність людини і її долі, наведені вище міркування ще не розкривають. Як виникає, де береться та сутність, що є феноменом духовним і для свого втілення потребує побудови художнього твору літератури, твору живопису, музики і т.д.?

Іншими словами, чи є та молекула, з якої виростає художня

цілісність? Відомо, що створення органічної речовини з неорганічної відбувається у процесі фотосинтезу: саме завдяки листу відбувається диво перетворення неорганічної матерії в матерію органічну.

А як світ природний, органічний стає світом людським, духовним, у якому предмети природи і побуту набувають здатності виражати людські духовні сутності - промовляти про добро і зло, надії і тривоги людини, її радощі і болі?

У чому полягає те диво, яке за аналогією з таємничою функцією листа можна було б назвати духовним фотосинтезом?

Саме так, духовним фотосинтезом, здатністю у взаємодії явищ і подій природи побачити відображення сутності людського буття.

І тут на допомогу знову приходить письменник.

Збираючи букет квітів, Л. Толстой помітив, що в канаві росте дивний малиновий будяк. Письменник розповів, що хотів зірвати його і помістити в середину букета. Але зірвати його було нелегко, бо він був дуже колючий і міцний. А коли таки вдалося зірвати, з'ясувалося, що будяк був зім'ятий і не підходив для букета. Толстой продовжує: «Але яка, проте, енергія і сила життя, - подумав я, згадуючи ті зусилля, з якими я відривав квітку. Як вона посилено захищала і дорого віддала своє життя... - І мені згадалася одна давня кавказька історія».

- «Це, коментує спогади письменника літературознавець, - «Хаджі-Мурат» - і продовжує: книга, яка розкриває смисл існування людей на землі. Природний, як потреба квітки - цвісти, вітру - летіти, сонцю - світити... Це природний закон боротьби людини за своє життя. Закон, який дозволив себе викласти словами»⁶.

У тому, як рослина відстоювала себе, письменник відкрив загальний закон усього живого відстоювати життя, закон, якому підпорядкована і людина. Тому й «згадалась одна кавказька історія», що в життєвій незламності рослини письменник, який перебував на Кавказі, де йшла війна, відкрив життєву незламність народу, який не хотів піддаватися силі завойовників. Ця думка вже прорізала на дні його душі, вона визрівала в середовищі військових, що вели війну, у «колективному несвідомому», як назвав би його К. Юнг⁷, хоча й не зводилася до певного архетипу.

А зустріч із стійкістю рослини стала тим каталізатором, який пробудив її, втілив у метафорі життєвої незламності квітки. У стійкості рослини автор відкрив відображення

⁶ Линкова И. Час Книги. - М.: Книга, 1988. - С. 74-75.

⁷ Слоновьська Ольга. Слід невловимого Протея. Івано-Франківськ: Плай-Коломия: Вік, 2005. - С. 43, 49, 59-61.

стійкості й незламності народу, а в незламності народу - незламність і стійкість усього живого у відстоюванні життя.

Так автор відкрив особливу духовну сутність, для художнього втілення якої і народився «Хаджі-Мурат». Отже, першопочтовхом задуму, силою, що формувала послідовність і структуру твору, його цілісність, став той прорив у духовний світ людського буття, що був здійснений за допомогою метафори, в якій зіставлення квітки і народу стало відкриттям особливої духовної сутності - здатності відстоювати життя, притаманне всьому живому.

Отже, метафора - першоелемент творчого задуму, першоелемент відкриття. Уже давно відомо, що немає процесу творення метафори, вона приходить у людську свідомість у готовому вигляді, що дає підстави розглядати її як результат усвідомлення тієї інформації, яка склалася у підсвідомості.

Вона народжується як результат діалогу автора з життям і виступає як перша сходинка й основа художньої цілісності, що стає твором.

Таким чином, метафора - це не просто один із художніх тропів, а найважливіший елемент художнього, образного мислення, результат творчого пізнання світу і людини в ньому.

Як листок у фотосинтезі з матерії неорганічної створює органічну, що є таїною і основою життя, так і метафора відображає духовний фотосинтез, перетворює природно-побутовий факт буття у носія, виразника духовного смислу, що є основою естетичного, художнього сприйняття світу.

Відкриваючи душу поля, лісу, річки, людина часто не помічає, що це її людська душа, що душа світу - у людині, яка вміє бачити свої людські долі і тривоги крізь образи світу - пустелю, ліс, небо, камінь, поле, спів птахів, чекання весни і т.д.

Аристотель розглядав метафору як порівняння, частково приховане. Як правило, в метафорі підкреслюють перенесення родових чи видових ознак явищ і предметів. Але все це лише її зовнішні формальні ознаки. На цій основі учні легко придумують свої приклади метафори, але її виражально-пізнавальна суть при цьому залишається нерозкритою. Придумані метафори для зовнішньої красивості у свій час різко критикував Ян Парандовський⁸.

А суть у тому, що метафора є особливим способом інтуїтивного пізнання, яке нагадує скриту аналогію перенесення

⁸ Парандовский Ян. Алхимия слова. - М.: Издательство «Правда», 1990. - С. 153.

ознак того, що звичне і зрозуміле, на явища незрозумілі, таємничі, коли крізь відоме розглядається невідоме, крізь звичне бачення світу приходять розуміння його нових, раніше не помічених рис, крізь видиме відкривається духовне.

А ті наспіх утворені метафори на основі довільного перенесення певних ознак для ілюстрації теоретичних положень - просто макети метафор, які лише ілюструють її зовнішні формальні ознаки.

А в художньому творі метафора виступає не для зовнішньої краси, а як носій вираження такого змісту, який по-іншому виразити неможливо. Вона відображає те, що доступне лише духовному баченню світу. А тому в ній світ природний, як уже згадувалося, відображений як світ духовно-людський, а сама метафора виступає як результат пізнання певних сторін буття і духовних якостей людини, що свідчать про її духовний потенціал. Тільки людині серп місяця міг сказати про молоді надії, тільки людина могла побачити задуму старого похиленого дуба, відчувати красу калини, тугу осіннього вітру, біль розлуки і трагедію чорнобильських матерів.

Повернемося до наших прикладів. У характері рослини Л. Толстой побачив відображення народної сили і незламності. І ця метафора стала основою, на якій виріс його твір про Хаджі-Мурата.

А метафора обезлюднення людини лежить в основі твору Франца Кафки «Перетворення». Метафора катахреза, побудована на несумісності певних слів (червоне чорнило, наприклад), лежить в основі ряду віршів О. Блока. Його метафори, як зазначав у свій час В.М. Жирмундський, були справжнім прозрінням у таємничу сутність життя».

Метафорою є сама смерть Кресафта - героя однойменного оповідання О. Гончара. Рідкісне ім'я і рідкісна чесність несумісні з життям в тоталітарному світі.

Метафора одержимості героїні Лесі Українки виражає недоступну для розуміння обивателів велич любові.

Щоб збагатитись, заради дітей матінка Кураж у драмі Брехта стає маркітанткою в час війни. Але війна вбиває дітей. Війна і діти - несумісні. Ця метафора розкриває абсурдність надій героїні і її трагедію долі: війна і діти - їх об'єднує смерть.

Іноколи метафора або прислів'я, що виражає духовну сутність певних явищ життя, стає назвою твору: «Війна і мир», «Дай серцю волю - заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Діти підземелля» і т.д.

Метафора - це прорив у підсвідоме, усвідомлення того, що відкрилось людині в її підсвідомості. Тому і немає процесу

творення метафори. У людини, яка щось відкриває, відкриття завжди приходить у вигляді готової метафори. Так, у падінні яблука Ньютон відкрив дію всесвітнього тяжіння, у трагедії війни К. Симонов відкрив трагедію живих і мертвих, де живі - ті, що воювали, вмирали, виривалися з боями із полону, а мертві - ті, що не довіряли їм, арештовували їх і судили.

Метафора - це і кінофільм «Жовтий карлик», де за аналогією з назвою зірки (жовтий карлик - це маленька зірка) в сім'ї жовтим карликом дружина називала чоловіка. А коли він загинув, і вона, і діти збагнули, що втратили сонце.

Це і фільм «Ті, що співають у терні», в основу якого покладено згадку про птахів, які, проколовши терном груди, перед смертю співають дуже проникливо і прекрасно. Від душевного болю винятково красиві герої фільму у своїй духовній трагічності. Отже, метафора заслуговує на оду:

*Метафора
Де в муках думки
Зріє сум і радість,
Де жде тріумф
Чи біль і каяття,
В метафорі
У світ приходить задум,
Мов дивний ключ
Від правди і буття.
Без неї воду
Хтось товче у ступі
Й повторює ази
Минулих літ.
В житті
Лише метафорі доступно
Відкрити те,
Чого не бачить світ.
Вона знайде
Продушину у горі,
У ній зріднились
Небо і Земля.
Метафорою
Бог до нас говорить,
І наша доля
Нею промовля.
Крізь далеч літ,
Як мудрих душ вітанья,
Долаючи
Густий туман століть,*

*У таємничій мантії
Пізнання
До нас ідуть метафори відкрить.
У них встає
«Дівча - з горіха зерня»,
В людські серця вливається без віз
Той спів пташок,
Поранених у терні,
Що гасить
Естетичний дальтонізм.*